

DOI: 10.11649/abs.2015.008

Michał Głuszkowski
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń

Uwagi teoretyczne na temat zmiany kodu w monologach starowierców mieszkających w Polsce¹

Starowiercy, którzy z powodu prześladowań religijnych, zmuszeni byli do opuszczenia Rosji, zamieszkują na ziemiach polskich już od drugiej połowy XVII w., zachowując przez kilka stuleci swoją wiarę, tradycje i język. Społeczność mieszkających w północno-wschodniej Polsce staroobrzędowców wciąż pozostaje dwujęzyczna również w XXI w. W sytuacji językowej tej grupy w ostatnich dziesięcioleciach dokonało się wiele zmian, obejmujących przede wszystkim zwiększający się udział polskiej leksyki w rosyjskiej gwarze (zob. m.in. Paško, 2010, 2011), a także wypieranie gwary przez polszczyznę z kolejnych sfer życia (zob. m.in. Głuszkowski, 2009). Jedną z cech charakterystycznych bilingwizmu badanej grupy są częste przypadki przełączania kodów, zwłaszcza w średnim i młodszym pokoleniu (Głuszkowski, 2013, ss. 268–272).

Problematyka przełączania kodów jest często podejmowana przez zachodnich badaczy dwujęzyczności, jednak podstawowym przedmiotem ich badań są zmiany języka w konwersacjach wieloosobowych (zob. m.in. Auer, 1984a; Cantone, 2007; Gafaranga, 2009; Muysken, 2011). Ponieważ przedmiotem naszych rozważań jest zmiana języka w monologach oraz dłuższych wypowiedziach w ramach indywidualnych

¹ Artykuł został napisany w ramach realizacji projektu „Dokumentacja gwary staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce – internetowa baza danych”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/B/HS2/00505.

wywiadów², wskazane jest znalezienie rozwiązań metodologicznych, adekwatnych do sytuacji językowej staroobrzędowców w Polsce, zwłaszcza że dotychczasowe analizy przełączania kodów w tej wspólnotcie wykazały pewne rozbieżności w stosunku do wyników badań na materiale dużych społeczności imigranckich w Europie Zachodniej i Ameryce (por. Franceschini, 1998; Głuszkowski, 2013).

Problem zmiany języka podczas wypowiedzi jest dostrzegany przez językoznawców praktycznie od początków zainteresowania dwujęzycznością, a pierwsze próby określenia tego zjawiska były podejmowane w tym samym czasie, kiedy Uriel Weinreich wprowadzał do obiegu naukowe definicje kontaktu językowego, bilingwizmu i interferencji. O złożonej naturze przełączania kodów (*code-switching*) mogą świadczyć różnice w podejściach poszczególnych badaczy, które często mają charakter zasadniczy i polegają na odmiennym postrzeganiu istoty analizowanego zjawiska. Problemy definicyjne dotyczą nie tylko różnych sposobów interpretacji przejawów przełączania kodów, ale i odróżnienia ich od interferencji leksykalnej. Na przykład, zgodnie z definicją Einara Haugena z 1957 r. przełączeniem kodu jest przejście z jednego języka na drugi podczas wypowiedzi, przy czym może mieć ono charakter kompletny, czyli prowadzić do „przełączenia” na wszystkich poziomach: fonologicznym, morfologicznym, składniowym i leksykalnym, ale jest możliwe również w formie częściowej, np. gdy zmiana kodu dotyczy tylko użycia leksemu z języka L₂, który jest włączany do paradygmatów odmiany języka L₁ (por. Głuszkowski, 2010, ss. 82–83; Хайген, 1972, s. 72). Przyjmując ten punkt widzenia, w poniższej wypowiedzi informatorki K1964³ należałoby zinterpretować fragment *hotelu* jako przejaw pełnego przełączenia kodu z rosyjskiej gwary na język polski, natomiast *p¹entr¹i* to przykład przełączenia częściowego, które dokonuje się tylko w odniesieniu do leksyki, natomiast na pozostałych poziomach wypowiedź pozostaje rosyjska.

Przykład 1. α ž'yl'i f tak¹im f'ajnym tak¹im j'etym *hotelu* / kasm¹os / na žv'an'ac:atym etaż'e / p¹entr¹i⁴ (K1964).

Wobec postępu, jaki dokonał się przez ostatnie kilkadziesiąt lat w zakresie badań bilingwizmu, zarówno w sensie ilościowym, jak i metodologicznym, definicja Haugena przedstawia dziś głównie wartość historyczną, a jej przydatność analityczna jest znikoma ze względu na zbyt szerokie określenie przedmiotu badań – jako przełączanie

² Materiał językowy został zarejestrowany w postaci nagrań podczas 13 ekspedycji do miejscowości zamieszkałych przez staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce, organizowanych w latach 1999–2014 przez pracowników, studentów i doktorantów Katedry Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika pod kierownictwem prof. Stefana Grzybowskiego.

³ W symbolach informatorów zakodowana jest płeć K/M oraz rok urodzenia.

⁴ W przytaczanych przykładach do zapisu rosyjskiej gwary wykorzystano transkrypcję slawistyczną, natomiast fragmenty w języku polskim zapisywane są kursywą zgodnie z ortografią języka polskiego.

kodek traktuje większość przejawów interferencji. Według założeń przyjmowanych przez współczesnych badaczy dwujęzyczności, przykłady opisane powyżej zostałyby zinterpretowane jako zapożyczenie adaptowane – *p¹entr'i* (adaptacja fonetyczna i morfologiczna) oraz nieadaptowane (wstawka językowa) – *hotelu* (por. Grek-Pabisowa, 1983/1999, ss. 224–227; Nepop, 2002, s. 103; Paśko-Konecniak, 2011, ss. 67–68; MacSwan, 1999/2013, ss. 55–59).

Rozwój aparatu teoretycznego lingwistyki kontaktu nie oznacza bynajmniej ustania sporów terminologicznych i usunięcia sprzeczności pomiędzy poszczególnymi podejściami. Istotną innowacją było zastosowanie przez Johna Gumperza i Jana-Pettera Bloma kryteriów związanych z pozajęzykowymi uwarunkowaniami aktu mowy, takimi jak cechy charakterystyczne rozmówców, miejsce, czas i temat interakcji, co pozwoliło na zróżnicowanie konwersacyjnego (*conversational*) i sytuacyjnego (*situational*) przełączania kodów (Fishman, 1971/1972, ss. 6–7; Gumperz, 1977). O ile do sytuacyjnego przełączania dochodzi w wyniku zmiany okoliczności zewnętrznych, np. tematu lub adresata (przykład 2 – zmianie kodu towarzyszyło przeniesienie wzroku na rysunek i przystąpienie przez informatorkę do komentarza w postaci cytatu zapamiętanego przez nią tekstu biblijnego), o tyle konwersacyjna zmiana kodów zachodzi w ramach jednej wypowiedzi⁵ (przykład 3 – polska wstawka użyta w celu uzupełnienia niedostatecznych gwarowych zasobów leksykalnych informatorki).

Przykład 2. j'eśl'i x'oš to s'am pračyt'aj | 'o j'a tab'e t'uta nər'isav'ała i 'o t'ut | *a trzeci anioł zszedł na ziemię | mówiąc głosem wielkim | jeżeli się kto pokłoni bestii i obrazowi jej | i jeżeli weźmie piętno na czole swoje | albo na rękę swoją | ten pić będzie z wina gniewu bożego* | 'o (K1926).

Przykład 3. a m'eł tak'uju | v'ołasy tak'oј *blondyn* / a bərad'a byl'a r'yžəja (K1936).

Peter Auer poddał krytyce podejście teoretyczne J. Gumperza, twierdząc, że bardziej odpowiednie od rozdzielenia językowych i pozajęzykowych uwarunkowań przełączania kodów byłoby odniesienie do ich natężenia, ponieważ w tej samej sytuacji komunikacyjnej zmiana kodu może być powodowana przez obydwa typy czynników, przy czym istotne jest ich natężenie (Auer, 1984b, ss. 90–91). Trudno odmówić P. Auerowi racji, ponieważ zmiana okoliczności pozajęzykowych, np. tematu lub rozmówcy nie musi powodować zmiany języka wypowiedzi (przykład 4 – zmiana tematyki rozmowy), a jednocześnie możliwe jest przełączenie kodu w ramach wypowiedzi na jeden temat, kierowanej do tego samego adresata w tym samym miejscu (przykład 5 – rozmowa na temat chorób).

⁵ Z konwersacyjnym typem przełączania kodów utożsamiana jest opisana przez J. Gumperza i J.-P. Bloma metaforyczna zmiana kodów, polegająca na podkreśleniu lub skontrastowaniu fragmentu wypowiedzi w języku L_1 przy pomocy elementów języka L_2 , ponieważ zjawisko to zachodzi w ramach jednej wypowiedzi (por. Fishman, 1971/1972, ss. 6–7; Głuszkowski, 2010, ss. 83–84).

Przykład 4. vɣx'oʒut i ʒyv'ut t'ol'ka 'etəva / nə cyv'il'n'aka | bo kad'aści n'ašy b'ačk'i | b'aby | t'ak | j'eśl'i v'z'al'i to k'ag by 'im b'yla ʒ'yć | ni x'oć kak p'l'oxa / 'al'è j'eśl'i m'el'i v mal'en:yj bləgəslavl'|eñə tag ʒ'yl'i | a šéc'as né gl'aʒ'at / rasx'oʒuc:a |
nu jěšč'o ap *czym* v'am skaʒ'u

– *O noxoronaɣ*

aż'eć m'ortvəva tak n'ada spēcyj'al'na tak kak 'ot x'oʒit v n'as nast'avník (K1940a).

Przykład 5. a 'tam j'etyx j'eʒ bal'eźnif to ś'erca s'łaba rab'otajët | št'ota s m'ozgəm | *wiadomo tak jak po wylewie* | xac'a nébal's'oja 'al'è juʒ zašk'oʒit na m'usk št'ota (K1940a).

Przytoczone powyżej przykłady przełączenia kodu w nieoczekiwanym miejscu lub jego braku w okolicznościach sprzyjających zmianie języka wypowiedzi stanowią jedynie wierzchołek góry lodowej, jaką tworzą niejednoznaczności analizowanego przez nas zjawiska. Choć podejmowane są próby stworzenia modeli przełączania kodów czy wręcz określenia cech indywidualnych sprzyjających częstej zmianie języka, wiele sytuacji nie przystaje do stworzonych typologii, przy czym nierzadko są one ściśle powiązane z określoną sytuacją socjolingwistyczną, co uniemożliwia ich zastosowanie w badaniach innej dwujęzycznej społeczności⁶. Przyczyną „przywiązania” rozwiązań metodologicznych do konkretnej sytuacji oraz wielu wyjątków od schematów jest przede wszystkim indywidualny charakter każdego przypadku przełączenia kodu. Nie można mówić o zależnościach jedno-jednoznacznych oraz warunkach wystarczających do zmiany języka, co ilustruje praktycznie każdy z przytaczanych w artykule przykładów.

Problemy z definicją przełączania kodów i jego typów dodatkowo komplikuje potrzeba umiejscowienia tej kategorii teoretycznej wśród innych pojęć związanych z dwujęzycznością, a przede wszystkim odróżnienie jej od interferencji i konwergencji. Jakim kryterium moglibyśmy się posłużyć w celu rozstrzygnięcia, czy słowo *hotelu* z przykładu 1 jest nieadaptowanym zapożyczeniem czy przełączeniem kodu? Podobne kwestie były przedmiotem rozważań Heleny Halmari, która posłużyła się terminem *nonce borrowing*, co można tłumaczyć jako „zapożyczenie doraźne” lub „chwilowe”. Jej zdaniem określenie obcych wstawek jako zapożyczeń nie zwalnia badaczy prze-

⁶ Koncepcja prototypu osoby często zmieniającej kod podczas wypowiedzi (*prototypical code-switcher*) została zaproponowana przez Ritę Franceschini na podstawie badań dwujęzyczności w Szwajcarii i na północy Włoch. Jednostka taka powinna charakteryzować się młodym wiekiem, niskim statusem klasowym, silnym poczuciem tożsamości etnicznej oraz funkcjonować w wielojęzycznym otoczeniu jako przedstawiciel wspólnoty mniejszościowej (Franceschini, 1998 ss. 53–59). Próba przeniesienia kategorii teoretycznej prototypu osoby przełączającej kod do materiału socjolingwistycznego pochodzącego z badań starowierców w Polsce zakończyła się niepowodzeniem ze względu na inne uwarunkowania lokalne, grupowe i indywidualne, m.in. większe znaczenie sfery tematycznej (dyglosja) oraz niewystarczającej kompetencji w zakresie jednego z kodów (Głuszkowski, 2013, ss. 272–273).

łączania kodów z obowiązku ich charakterystyki, a tego typu rozróżnienie w ramach jednego idiolektu ma charakter sztuczny, ponieważ nakazuje traktować takie same zjawiska raz jako przełączanie kodu, a raz jako zapożyczenia (Halmari, 1997, s. 18). Argumentem za ujednoczeniem terminologii i spojrzeniem na wstawki (wyrazy zapożyczone na potrzeby chwili, bez poddawania ich adaptacji) jak na przejaw przełączania kodów jest typologia mieszania kodów⁷ Petera Musykena, w której jeden z typów został określony jako wtrącający (wstawiający; *insertional*), a jego definicja jest zbieżna z definicją wstawki – element kodu L_2 umieszczony jest w wypowiedzi L_1 i nie powoduje trwałej zmiany kodu na L_2 ⁸ (Muysken, 2000, s. 3), np.

Przykład 6. bo v ž'ėn tə nə bžəskf'i'ini tak k'ak *przedtem* | n'ė | p'ol's'ė na j'etym pəm'id'ory zb'ėr'al'i (M1966).

O ile określenia „wstawka” i „wtrącające przełączanie kodów” możemy uznać za różne określenia tego samego zjawiska i zgodzić się z Heleną Halmari co do braku obiektywnych kryteriów ich wyodrębniania, to należy je wyraźnie oddzielić od zapożyczeń, czyli elementów języka L_2 , które podlegają adaptacji oraz integracji systemowej w języku L_1 . Problematyczne są w tym wypadku te zapożyczenia, których integracji nie możemy stwierdzić poprzez analizę form ich adaptacji, przede wszystkim wyrazy funkcyjne, które występują w gwarze mieszkających w Polsce staroobrzędowców i należą do nieodmiennych części mowy i w związku z tym nie mogą ulec adaptacji fleksyjnej, a adaptacja fonetyczna jest niemożliwa do jednoznacznego stwierdzenia, np. *bo, albo, wbrew, jak, no*. Pomocne jest w tym wypadku zastosowanie kryterium ilościowego – występowania w mowie większej liczby informatorów oraz powtarzalności. Ad Backus i Margreet Dorleijn proponują zastosowanie perspektywy diachronicznej, która pomaga określić, czy badany element zakorzenił się w systemie języka biorcy, podczas gdy analiza synchroniczna pozwala jedynie na stwierdzenie jego występowania w danym momencie. Innymi słowy, diachronia pomaga odpowiedzieć na pytanie, czy wstawka, czyli pierwotnie przełączenie kodu, utrwaliła się w systemie danego języka, a więc poprzez adaptację

⁷ Mieszanie kodów (*code-mixing*) jest szczególnym przypadkiem przełączania kodów. Wszelkie uwagi w niniejszym artykule odnoszą się zarówno do przełączania, jak i mieszania kodów, a podział dokonywany jest jedynie tam, gdzie zjawiska te wymagają odrębnej charakterystyki. Według P. Auera przełączanie dokonuje się pomiędzy zdaniem lub frazami i ma charakter funkcjonalny, np. bo g'ałstuk to t'ak v'yg... v'ygl'ədyv'ajət | *no wygląda tak* | *tak o pen... pętla do wieszania* / *to u nas grzech* (K1964), natomiast mieszanie zachodzi wewnątrz jednostek niższego rzędu, np. s c'ėłym j'etym ans'am... n'ašym *zespołem* ans'ambl'əm j'ėžžim p'ėc p'ėšni (K1964). O ile przełączanie kodów może być zjawiskiem świadomym i kontrolowanym przez osobę dwujęzyczną, mieszanie ma charakter nieświadomy (Auer, 1999, s. 309).

⁸ Podobnie traktuje zmianę języka wewnątrz wypowiedzi Carol Myers-Scotton w swojej teorii języka-matrycy, do której włączane są elementy obcego kodu (Myers-Scotton, 2006, s. 241).

stała się zapożyczeniem⁹ (por. Backus & Dorleijn, 2009, s. 79). Problem stabilizacji interferencji pochodzącej z mowy jednostkowej w systemie poruszyła Anna Zielińska podczas poszukiwania podstaw teoretycznych do badań mowy pogranicza (Zielińska, 2013, ss. 55–62). Konwergencja prowadzi do upodobnienia systemów językowych poprzez integrację poszczególnych cech systemowych¹⁰ (Zielińska, 2013, ss. 60–62). Co ważne, A. Zielińska nie przyjmuje w pełni żadnej z omawianych klasycznych teorii, stwierdzając, że zatraciły one swoje pierwotne znaczenie i nie są adekwatne do opisu sytuacji językowej pogranicza. Dlatego też zdecydowała się na sformułowanie własnej definicji poprzez analogię do zaproponowanych przez Justynę Straczk cech charakterystycznych kultury pogranicza: nierozróżnialności, przechodniości, uwspólniania, wariantywności, stopniowalności, sytuacyjności i kontekstualności (Zielińska, 2013, ss. 66–67). Choć gwara staroobrzędowców we współczesnej Polsce nie jest traktowana jako mowa pogranicza, pod wieloma względami ich sytuacja językowa przejawia podobne cechy, spośród których w kontekście analizy przełączania kodów najważniejsze wydają się sytuacyjność, czyli „wpływ na realizację mówienia w sytuacji, w jakiej został wyprodukowany tekst (z uwzględnieniem parametrów takich, jak: partner rozmowy, miejsce, czas, temat)” oraz kontekstualność – wpływ „czynników pozajęzykowych (kontekstu społecznego, kulturowego, politycznego) [...] na procesy socjolingwistyczne: zmiany języka i wyboru języka” (Zielińska, 2013, s. 67).

Wśród przyczyn wpływających na nasilenie procesów przełączania i mieszania kodów przez starowierców są ciągle przemiany ich gwary. Znajduje się ona w fazie, którą Stefan Grzybowski określa jako hybrydyzację, czyli proces, polegający na mieszaniu dwóch języków w taki sposób, że jeden z nich stanowi strukturalną bazę dla elementów pochodzących z obydwu systemów, przy czym zawartość języka–dawcy (polskiego) w strukturze języka–biorcy (rosyjskiego dialektu) nieustannie się zwiększa¹¹ (Гжибовски, 2010, s. 70). Jednym z dowodów braku stabilności i płynności struktury gwary starowierców jest jej wariantywność, widoczna zwłaszcza na płaszczyźnie leksyki, ponieważ wiele leksemów występuje w dwóch lub nawet trzech wariantach: a) ogólnorosyjskim lub gwarowym, b) adaptowanym z języka polskiego oraz c) w postaci

⁹ Nawiązując do zaproponowanych przez Ferdynanda de Saussure’a płaszczyzn badawczych języka, można stwierdzić, że o ile wstawki i przełączanie kodów są typowe dla mowy jednostkowej *parole*, to zapożyczenia, dzięki swojej powtarzalności (wymiar diachroniczny) oraz powszechności (występowanie u wielu członków danej społeczności językowej) mają już charakter systemowy i odnoszą się także do sfery *langue*.

¹⁰ A. Zielińska przytacza poglądy dwóch badaczek: Elżbiety Smułkowej, w której ujęciu konwergencja może mieć charakter jednostronny, i Sary Thomason, która zakłada równy udział znajdujących się w kontakcie języków (Zielińska, 2013, ss. 61–62).

¹¹ W ujęciu E. Smułkowej aktualny stan gwary staroobrzędowców zostałby określony jako konwergencja (por. Smułkowa, 2011, ss. 114–119).

polskiej wstawki, np. *rzađko*, *ż'adka* i *r'edka* lub *godzina*, *gaż'ina* i *č'as* (Глушковски, 2010, ss. 59–64). Mnożenie wariantów na bazie leksyki pochodzenia polskiego wynika z gwałtownego tempa procesu zapożyczenia, który podobnie jak przełączanie kodów w badanej przez nas społeczności jest na ogół konsekwencją niedostatecznych zasobów leksykalnych w rosyjskiej gwarze (Głuszkowski, 2013, ss. 272–273).

Ze względu na względną bliskość strukturalną rosyjskiej gwary starowierców i języka polskiego, przy analizie przełączania pomiędzy tymi dwoma kodami przydatne jest pojęcie kongruentnej leksykalizacji, jakim P. Muysken określił elementy, które zarówno pod względem leksykalnym, jak i gramatycznym, mogą być zaklasyfikowane jako fragmenty kodu L_1 i L_2 (Muysken, 2000, ss. 4–6), np.

Przykład 7. *kađ'ašć'e'etyx łazienek n'e była | to n'ada b'yla ap'łaćić | m'eć j'etad b'il'et v b'ajnu | b'il'et* i *na j'etaj b'yla* (K1940a).

Przy analizie kongruentnej leksykalizacji przydatne jest rozróżnienie jej głębi. Gerd Hentschel i Sviatlana Tesch odnieśli się do poziomów artykulacji, które wyróżnił André Martinet: planu treści (*signifié*), czyli leksyki i struktur składniowych oraz morfonologicznych, a także planu wyrażania (*signifiant*), czyli fonetyczno-fonologicznego. W kontakcie języków blisko spokrewnionych leksemy mogą być: a) identyczne zarówno na poziomie głębokim-morfonologicznym, jak i fonetyczno-fonologicznym, np. pol. *r'yba* i *r'yl'ba* w gwarze staroobrzędowców; b) identyczne tylko na poziomie głębokim, ale różne na poziomie fonetyczno-fonologicznym, np. *n'oga* i *nag'a*, lub *b'il'et* (*b'il'et*¹²) i *b'il'et* z przykładu 7, a także c) różne na obydwu poziomach, np. *pš'yjž'e* i *pr'iz'ot* (por. Теш & Хенчель, 2009, s. 210).

System fonetyczny gwary starowierców przejmuje coraz więcej polskich cech fonetycznych, zwłaszcza w zakresie realizacji spółgłosek (Гжибовски, 2010, ss. 73–76), co wpływa na zwiększenie ilości jednostek kongruentnie leksykalizowanych na poziomie powierzchniowym. Pomędzy poszczególnymi typami mieszania kodów P. Muyskena nie ma ostrych granic i często mają one charakter przechodni. Nierzadkie są przypadki, kiedy kongruentna leksykalizacja prowadzi do trwalszej zmiany języka z L_1 na L_2 , czyli alternacji (Muysken, 2000, ss. 5–9). Z taką sytuacją mamy do czynienia w przykładzie 8, gdzie fragment *n'o | a'ona* może być potraktowany jako należący jednocześnie do obydwu kodów. Partykuła *n'o* i spójnik *a* są w gwarze staroobrzędowców i w języku polskim identyczne zarówno na poziomie głębokim, jak i powierzchniowym, natomiast zaimek *'ona* – identyczny na poziomie głębokim, ponieważ różni się miejscem akcentu (pol. *'ona* i ros. gw. *an'a*). Kongruentnie leksykalizowany fragment stał się punktem zwrotnym, w którym informator powrócił do wcześniejszego kodu – rosyjskiej gwary. Natomiast wcześniejsze przejście na język

¹² Wielu informatorów realizuje /l/ jako spółgłoskę miękką lub półmiękką także w polskich wyrazach.

polski dokonało się w związku z brakiem gwarowej leksyki potrzebnej do opisania problemów zdrowotnych, a zmiana języka miała charakter natychmiastowy (brak elementu uwspólnionego).

Przykład 8. tak t'olka ź'eń za(v'ała) | no 'eta sk'oręja p'oməšć i n'oć | i tam j'a | tak'o*j* rozległy¹³ zawał serca miała | n'o | a 'ona to tak mn'oga t'oš czytała | mn'oga zn'ała (K1936).

Kongruentnie leksykalizowane fragmenty wypowiedzi nie zawsze prowadziły do trwalszej zmiany kodu, czego przykładem jest wypowiedź nr 9, w której występują dwa warianty słowa 'kalendarz'. Jeden z nich jest kontaminacją polskiej wymowy kal'endəš i ros. kal'ënd'ar', natomiast drugi należy potraktować jako polski, ponieważ od literackiej normy języka polskiego różni go tylko realizacja palatalnego /l'/. Elementy uwspólnione występują w ramach dłuższej gwarowej wypowiedzi, w której nie doszło do zmiany języka.

Przykład 9. š'eł p'ap'ėš gr'ig'or'us i atm'ėń'ił zak'ony | i kəl'ėnd'aš kal'ėndəž gr'ig'or'j'ansk'ij (K1926).

Przykład 10 ilustruje łączenie kongruentnej leksykalizacji z wtrącającym mieszanym kodów i ich alternacją. Zmiana kodu z rosyjskiej gwary na język polski *jeździe na zbiór* była związana z potrzebą zacytowania polskojęzycznej wypowiedzi, ale ponieważ narracja była prowadzona po rosyjsku, informator powrócił do pierwotnego kodu wypowiedzi, a punktem przełączenia stała się jednostka leksykalna identyczna w obydwu językach na poziomie głębokim¹⁴. Następnie doszło do ponownego, wtrącającego przełączenia na język polski, czego przyczyną były niedostateczne zasoby leksykalne autora wypowiedzi, który znał jedynie polską nazwę owoców.

Przykład 10. j'eta | gvər'it | to vy do mal'ik¹⁵ *jeździe na zbiór* | zb'or j'etyx brzoskwiń | tak i b'ywa (M1966).

O ile okoliczności przełączania kodów w wyniku kongruentnej leksykalizacji są mocno zróżnicowane i wymykają się analizom uwarunkowań przyczynowo-skutkowych, to zmiany o charakterze alternacyjnym wykazują zdecydowanie większą regularność. W zarejestrowanym przez nas materiale starowiercy przejawiają tendencję do zmiany języka wypowiedzi podczas cytowania, co jest zjawiskiem powszechnym również w innych dwujęzycznych społecznościach (por. m.in. Głuszkowski, 2012, ss. 437–439). Z cytatai mamy do czynienia we fragmentach nr 11, 13, 14 i 15. W pierwszym wypadku (11) informator przytoczył zasłyszaną w języku polskim wypowiedź, po czym skomentował

¹³ W słowie *rozległy* informatorka wymawia /l', co jednak zdarza się często w jej polszczyźnie i nie powinno być interpretowane jako forma adaptacji.

¹⁴ Por. pol. zb'ur i adaptowane zapożyczenie zb'or.

¹⁵ Grecka miejscowość Malika.

ją, powracając do pierwotnego języka narracji, co można uznać za modelową ilustrację sytuacji cytatu¹⁶. Pozostałe dwa fragmenty odbiegają od tego modelu. W przykładzie 13 przedmiotem cytatu jest wypowiedź informatora z sytuacji w przeszłości, w której komunikacja odbywała się po polsku, jednak zmiana powrotna nie nastąpiła bezpośrednio po zakończeniu cytatu. Podobnie należy interpretować przykład 14, gdzie koniec cytatu nie był jednoznaczny z przełączeniem kodu na gwara, które nastąpiło dopiero po słowie *nigdy*. Fragment 15 jest najdalszy od modelu cytatu, ponieważ zmiana kodu obejmuje nie tylko treść przytaczanej wypowiedzi, lecz również opis sytuacji komunikacyjnej, a następnie kolejny cytat jest przedstawiany w dwóch wariantach językowych. Wahania informatora co do wyboru języka są spowodowane skrępowaniem sytuacją wywiadu i koniecznością opowiadania po rosyjsku. Ponadto rozmowy z osobami spoza wspólnoty prowadzi on z reguły w języku polskim i nie jest przyzwyczajony do formułowania dłuższych wypowiedzi w gwarze, w związku z czym utrzymanie pożądanego przez rozmówcę-badacza języka narracji kosztuje go wiele wysiłku.

Przykład 11. kak 'on st'aw gəvar'ić | a 'on k nam|u | co ty | co pan będzie mnie uczył | pan ma jeden tytuł profesorski | a ja dwa czy trzy doktoraty mam ze wszystkich | to uczony | nie | 'eta [sm] śm'ex | n'o | pasw'uśćć kak 'on | 'eta n'aś <...> ś'op t'ag gəvar'iw (M1947).

Przykład 12. m'ėn|a vzyv|al'i / to j|a j|im gəv|ar'u / na komputery / zielonego pojęcia
ńa m|aju / nu / na kasę fiskalną tak samo (K1964).

Przykład 13. 'alė p'ośl'i j'exəl'i to jėść'o r'as papr'obəvəw a nie dałeś rady | hamował
k'ol'əsym za n'im (M1991).

Przykład 14. j'eśl'i t'y pak'ajėśa abratn'o svaj'o səcyn|ajėś nu to nićaw'o nė pam'ożet
| i j'eta k'ak i t'ak 'ot astal'n'yjė gəvar'at a poszedł do nieba | nigdy | b'orədy br'ijut
a br'ic n'al'ż'a | xr'ist'os / z bərad'oj | pa 'obrəzu svaj'emu (K1932).

Przykład 15. zəvvan'il'i | n'u pr'ijazż'aj | a t'am rab'oty nėt | n'u tə kav'o | p'olək przy-
chodzi | my stoim na okazji | w Salonikach | mówi | n'avət t'am nė ruš'aj | nie ruszaj
się bo tam | pə r'usku gəvar'ić

– no-pyccky, da

n'avət t'am nė r'uš'ycć (M1966).

Wypowiedź 12 ukazuje przykład alternacji zbliżonej do wtrącającego przełączania kodów, z którym łączy ją przyczyna zaistnienia – niedostateczne zasoby leksykalne w zakresie sfery technicznej. Uboga frazeologia gwary starowierców również wymaga zapożyczeń z języka polskiego lub prowadzi do zmiany kodu, czego przykładem jest mieszanie kodu wewnątrz frazeologizmu 'nie mieć zielonego pojęcia'.

Choć w alternacji kodu widoczne są liczne regularności, najbardziej schematycznym typem przełączania kodów pozostają wtrącenia. Są one doraźnym środkiem zaradczym

¹⁶ L₁ → cytat L₂ → L₁.

na deficyt leksyki i mogą dotyczyć włączania do wypowiedzi w języku L_1 jednostek różnego typu pochodzących z języka L_2 . W przykładach 16, 17 i 18 przełączanie kodu na język polski obejmuje wyrażenia przyimkowe: *na rączkę, po południu, w piwnicy*. We fragmentach 19 (*pytanie*), 20 (*najbardziej*), 21 (*przedtem*), 22 (*właściwości*) i 23 (*szczegół*) przedmiotem wtrącenia są jednowyrazowe jednostki leksykalne, natomiast 24 (*obywatelstwo amerykańskie*) i 21 (*przeciery pomidorowe*) – kilkuwyrazowe.

Przykład 16. ańi 'ix vasp'ityv'ajut | ańi 'im daj'ut | *na rączkę* | 'o t'ak pr'iz'ot | m'ama d'aj | m'ama d'ast (M1947).

Przykład 17. to pr'ix'o3 im tak už'e čat'yr'è čas'a *po południu* | n'u | p'ośl'è na v'ošëm čas'of (K1940).

Przykład 18. my ž'yl'i v tak'oj padv'al'i *w piwnicy* (K1940b).

Przykład 19. n'ekətəryjə tak'oje mn'le zədav'al'i *pytanie* | g'it | s atk'udəva 'et'i č'erci v'z'al'is 'ot kagd'a 'ety 'any'el'i b'yl'i nə n'eb's'ix (K1932).

Przykład 20. j'a *najbardziej* lubl'u tak'uju sał'atku z *warzywami* (K1985).

Przykład 21. bo v ž'eń tə nə b'zəskf'iini t'ak k'ak *przedtem* n'è p'ośl'è na j'ety m'əm'id'ory zb'èr'al'i | n'o | na 'ety nə *przeciery pomidorowe* | a p'ośl'i də tav'erny na p'lifka (M1966).

Przykład 22. m'ajət tək'ije *właściwości* už'e (M1990).

Przykład 23. n'os n'è razb'iw 'alè šk'oda n'o | 'alè 'eta *szczegół* | p'ośl'i d'al'ij j'exəl'i v drug'uju stran'u (M1991).

Przykład 24. x'òčət *obywatelstwo amerykańskie* dast'ać (K1985).

Przedstawione w poprzednich akapitach przykłady przełączania kodów w monologach i dłuższych wypowiedziach w ramach wywiadów jednostkowych ze starobrzędowcami mieszkającymi w Polsce potwierdzają wcześniejszą tezę o sytuacyjnym, kontekstualnym i indywidualnym charakterze badanego zjawiska. W poszczególnych sytuacjach na ogół możliwe jest wskazanie bezpośredniej przyczyny zmiany języka z L_1 na L_2 , którą mogą być niedostateczne zasoby leksykalne L_1 , zmiana tematu wypowiedzi, jej zakorzenienie w sferze tematycznej obsługiwanej na ogół przez L_2 , uwarunkowania sytuacji wywiadu i oczekiwania adresata. Wskazanie pewnych regularności nie oznacza jeszcze odkrycia praw określających charakter przełączania kodów, a znajomość uwarunkowań społecznych i językowych konkretnej sytuacji komunikacyjnej nie pozwala jednoznacznie przewidzieć, że dojdzie w niej do zmiany języka, ani też wyjaśnić, dlaczego mimo sprzyjających okoliczności przełączenie kodu nie nastąpiło. Dotychczas zbadany materiał językowy uzupełniony o kontekst socjologiczny oraz psychologiczny pozwala jednak na stworzenie modeli przełączania kodów, wskazanie jaskrawych przykładów ich poszczególnych typów, a także na przedstawienie ogólnych tendencji zmiany języka wypowiedzi w dwujęzyczności starobrzędowców w Polsce.

Bibliografia

- Auer, P. (1984a). *Bilingual conversation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Auer, P. (1984b). On the meaning of conversational code-switching. W P. Auer i in. (Red.), *Interpretive sociolinguistics* (ss. 87–112). Tübingen: Günther Narr Verlag.
- Auer, P. (1999). From codeswitching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech. *International Journal of Bilingualism*, 3(4), 309–332. <http://doi.org/10.1177/13670069990030040101>
- Backus, A., & Dorleijn, M. (2009). Loan translations versus code-switching. W B. E. Bullock & A. J. Toribio (Red.), *The Cambridge handbook of linguistic code-switching* (ss. 75–93). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cantone, K. (2007). *Code-switching in bilingual children*. Dordrecht: Springer.
- Fishman, J. (1972). The sociology of language. W A. S. Dil (Red.), *Language in sociocultural change* (ss. 1–15). Stanford: Stanford University Press. (Pierwsza publikacja 1971)
- Franceschini R. (1998). Code-switching and the notion of code in linguistics: Proposals for a dual focus model. W P. Auer (Red.), *Code-switching in conversation: Language, interaction and identity* (ss. 51–75). London, New York: Routledge.
- Gafaranga, J. (2009). The conversation analytic model of code-switching. W B. E. Bullock & A. J. Toribio (Red.), *The Cambridge handbook of linguistic code-switching* (ss. 114–126). Cambridge: Cambridge University Press.
- Głuszkowski, M. (2009). Dyglosja w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego. *Socjolingwistyka*, (22), 115–131.
- Głuszkowski, M. (2010). Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego. *Slavia Orientalis*, 59(1), 81–98.
- Głuszkowski, M. (2012). Vershina, a Polish village in Siberia, as a language (dialect) island. *Zeitschrift für Slawistik*, 57(4), 427–442. <http://doi.org/10.1524/slav.2012.0033>
- Głuszkowski, M. (2013). Idiolektalne zróżnicowanie przełączania kodów w dwujęzyczności starowierców regionu suwalsko-augustowskiego. *Acta Baltico-Slavica*, 37, 265–275. [doi:10.11649/abs2013.017](http://doi.org/10.11649/abs2013.017)
- Grek-Pabisowa, I. (1999) Typy zapożyczeń i sposoby przyswajania wyrazów polskich. W I. Grek-Pabisowa, *Staroobrzędowcy: Szkice z historii, języka, obyczajów* (ss. 211–227). Warszawa: SOW. (Pierwsza publikacja 1983)
- Gumperz, J. J. (1977). The sociolinguistic significance of conversational code-switching. *RELC Journal*, 8(2), 1–34. <http://doi.org/10.1177/003368827700800201>
- Halmari, H. (1997). *Government and codeswitching: Explaining American Finnish*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- MacSwan, J. (2013). *A minimalist approach to intrasentential code switching*. New York: Routledge. (Pierwsza publikacja 1999)
- Muysken, P. (2000). *Bilingual speech: a typology of code mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Muysken, P. (2011). Code-switching. W R. Mesthrie (Red.), *The Cambridge handbook of sociolinguistics* (ss. 301–314). Cambridge: Cambridge University Press.
- Myers-Scotton, C. (2006). *Multiple voices: An introduction to bilingualism*. Malden: Blackwell.
- Nepop, L. (2002). Interferencja leksykalna i jej odmiany: Na przykładzie słownictwa kresowego. W J. Rieger (Red.), *Język mniejszości w otoczeniu obcym* (ss. 101–127). Warszawa: Semper.
- Paško, D. (2010). Wpływ języka polskiego na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców w ośrodku augustowskim. W B. Kodzis & M. Giej (Red.), *Słowianie Wschodni na emigracji: Literatura – kultura – język* (ss. 475–479). Opole: Uniwersytet Opolski. (*Studia i Szkice Sławistyczne*, 10)
- Paško, D. (2011). Dynamika zmian w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w ośrodku suwalsko-augustowskim. *Zeszyty Łużyckie*, 45 (Łużycanie i inne mniejszości językowe, kulturowe i etniczne w Europie, Cz. 1), 118–126.
- Paško-Koneczniak, D. (2011). *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Smułkowa, E. (2011). Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Brzławszczyźnie w świetle badań terenowych (1997–2007). W E. Smułkowa (Red.), *Brzławszczyzna: Pamięć i współczesność* (T. 1, ss. 101–140). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zielińska, A. (2013). *Mowa pogranicza: Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*. Warszawa: SOW – Instytut Sławistyki PAN.
- Гжибовски, С. (2010). Гибридизация русского старообрядческого говора в Польше. *Studia Rossica Posnaniensia*, 35, 67–76.
- Глушковски, М. (2010). Вариативность языка польских старообрядцев как признак языкового сдвига. W И. П. Кюльмоя (Red.), *Развитие и вариативность языка в современном мире* (ss. 56–71). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (*Humaniora: Lingua Rossica: Труды по русской и славянской филологии: Лингвистика*, 13)
- Теш, С., & Хенчель, Г. (2009). Переключение кодов в трасянке: Некоторые количественные наблюдения. W Е. Руденко (Red.), *Славянские языки: Аспекты исследования* (ss. 209–215). Минск: Издательский центр БГУ.
- Хауген, Э. (1972). Языковой контакт. W Новое в лингвистике (Zesz. 6: Языковые контакты, ss. 61–80). Москва: Прогресс.

Bibliography

- Auer, P. (1984a). *Bilingual conversation*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Auer, P. (1984b). On the meaning of conversational code-switching. In P. Auer et al. (Ed.), *Interpretive sociolinguistics* (pp. 87–112). Tübingen: Günther Narr Verlag.
- Auer, P. (1999). From codeswitching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech. *International Journal of Bilingualism*, 3(4), 309–332. <http://doi.org/10.1177/13670069990030040101>

- Backus, A., & Dorleijn, M. (2009). Loan translations versus code-switching. In B. E. Bullock & A. J. Toribio (Eds.), *The Cambridge handbook of linguistic code-switching* (pp. 75–93). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cantone, K. (2007). *Code-switching in bilingual children*. Dordrecht: Springer.
- Fishman, J. (1972). *The sociology of language*. In A. S. Dil (Ed.), *Language in sociocultural change* (pp. 1–15). Stanford: Stanford University Press. (First publication 1971)
- Franceschini R. (1998). *Code-switching and the notion of code in linguistics: Proposals for a dual focus model*. In P. Auer (Ed.), *Code-switching in conversation: Language, interaction and identity* (pp. 51–75). London, New York: Routledge.
- Gafaranga, J. (2009). The conversation analytic model of code-switching. In B. E. Bullock & A. J. Toribio (Eds.), *The Cambridge handbook of linguistic code-switching* (pp. 114–126). Cambridge: Cambridge University Press.
- Głuszkowski, M. (2010). Variativnost' iazyka pol'skikh staroobriadtsev kak priznak iazykovogo sdviga. In I. P. Kiul'moia (Ed.), *Razvitie i variativnost' iazyka v sovremennom mire* (pp. 56–71). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. (*Humaniora: Lingua Russica: Trudy po russkoj i slavianskoj filologii: Lingvistika*, 13)
- Głuszkowski, M. (2009). Dyglosja w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego. *Socjolingwistyka*, (22), 115–131.
- Głuszkowski, M. (2010). Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego. *Slavia Orientalis*, 59(1), 81–98.
- Głuszkowski, M. (2012). Vershina, a Polish village in Siberia, as a language (dialect) island. *Zeitschrift für Slawistik*, 57(4), 427–442. <http://doi.org/10.1524/slav.2012.0033>
- Głuszkowski, M. (2013). Idiolektalne zróżnicowanie przełączania kodów w dwujęzyczności starowierców regionu suwalsko-augustowskiego. *Acta Baltico-Slavica*, 37, 265–275. doi:10.11649/abs2013.017
- Grek-Pabisowa, I. (1999) Typy zapożyczeń i sposoby przyswajania wyrazów polskich. In I. Grek-Pabisowa, *Staroobrzędowcy: Szkice z historii, języka, obyczajów* (pp. 211–227). Warszawa: SOW. (First publication 1983)
- Gumperz, J. J. (1977). The sociolinguistic significance of conversational code-switching. *RELIC Journal*, 8(2), 1–34. <http://doi.org/10.1177/003368827700800201>
- Gzhibovski, S. (2010). Gibridizatsiia russkogo staroobriadcheskogo govora v Pol'she. *Studia Rossica Posnaniensia*, 35, 67–76.
- Halmari, H. (1997). *Government and codeswitching: Explaining American Finnish*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Khaugen, È. (1972). IAzykovoï kontakt. In *Novoe v lingvistike* (Pt. 6: IAzykovye kontakty, pp. 61–80). Moskva: Progress.
- MacSwan, J. (2013). *A minimalist approach to intrasentential code switching*. New York: Routledge. (First publication 1999)
- Muysken, P. (2000). *Bilingual speech: A typology of code mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Muysken, P. (2011). Code-switching. In R. Mesthrie (Ed.), *The Cambridge handbook of sociolinguistics* (pp. 301–314). Cambridge: Cambridge University Press.

- Myers-Scotton, C. (2006). *Multiple voices: An introduction to bilingualism*. Malden: Blackwell.
- Nepoń, L. (2002). Interferencja leksykalna i jej odmiany: Na przykładzie słownictwa kresowego. In J. Rieger (Ed.), *Język mniejszości w otoczeniu obcym* (pp. 101–127). Warszawa: Semper.
- Paśko, D. (2010). Wpływ języka polskiego na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców w ośrodku augustowskim. In B. Kodzis & M. Giej (Eds.), *Słowianie Wschodni na emigracji: Literatura – kultura – język* (pp. 475–479). Opole: Uniwersytet Opolski. (*Studia i Szkice Slawistyczne*, 10)
- Paśko, D. (2011). Dynamika zmian w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w ośrodku suwalsko-augustowskim. *Zeszyty Łużyckie*, 45 (Łużycanie i inne mniejszości językowe, kulturowe i etniczne w Europie, Pt. 1), 118–126.
- Paśko-Koneczniak, D. (2011). *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Smułkowa, E. (2011). Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Brzławszczyźnie w świetle badań terenowych (1997–2007). In E. Smułkowa (Ed.), *Brzławszczyzna: Pamięć i współczesność* (Vol. 1, pp. 101–140). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Tesh, S., & Khenchel', G. (2009). Perekliuchenie kodov v trasianke: Nekotorye kolichestvennye nabliudeniia. In E. Rudenko (Ed.), *Slavianskie iazyki: Aspekty issledovaniia* (pp. 209–215). Minsk: Izdatel'skii tsestr BGU.
- Zielińska, A. (2013). *Mowa pogranicza: Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*. Warszawa: SOW – Instytut Slawistyki PAN.

Uwagi teoretyczne na temat zmiany kodu w monologach starowierców mieszkających w Polsce

Streszczenie

Mieszkający w Polsce staroobrzędowcy są społecznością dwujęzyczną. Choć na przestrzeni kilku stuleci udało im się zachować swoją religię, kulturę i język, ich sytuacja językowa oraz struktura dialektu wciąż podlegają poważnym zmianom. Oprócz zapożyczeń i kalk z języka polskiego przejawem tych zmian jest tendencja do przełączania kodów pomiędzy zdaniem i wewnątrz nich. Artykuł stanowi próbę znalezienia podejścia teoretycznego, które byłoby odpowiednie do opisu zjawisk przełączania i mieszania kodów w monologach, czyli tych przypadków zmiany języka wypowiedzi, które nie są spowodowane zmianą rozmówcy ani sytuacji komunikacyjnej.

Słowa kluczowe: przełączanie kodów; mieszanie kodów; dwujęzyczność; staroobrzędowcy; rosyjska gwara; język polski

Theoretical remarks on code-switching in monologues of the Old Believers living in Poland

Abstract

The Old Believers living in Poland are a bilingual community. Although they managed to maintain their religion, culture and language through ages, their language situation as well as the structure of the dialect have been undergoing severe changes. In spite of Polish loan translations and borrowings present in the Russian dialect, the Old Believers tend to switch the code between sentences and inside of them. The article is an approach to find an appropriate theoretical approach to characterize the phenomenon of code switching and code mixing in monologues, i.e. these cases of switching which are caused neither by the change of interlocutor nor by the change of communicative situation.

Keywords: code-switching; code-mixing; bilingualism; Old Believers; Russian dialect; Polish language

Correspondence: M. Głuszkowski, Nicolaus Copernicus University, Toruń, e-mail: micglu@umk.pl
This work was supported by a grant 2011/01/B/HS2/00505 from National Science Centre of Poland.

Competing interests: the author is a member of the Scientific Board of this journal.